

انسان کامل

در نگاه عطار

تألیف:

دکتر بهجت السادات حجازی

عضو هیأت علمی دانشگاه شهید باهنر کرمان

و پژوهشکده فرهنگ اسلام و ایران

انتشارات آوای نور

تهران - ۱۳۹۰

این صناعت مزجاء از کترین کرد راه حقیقت تقدیم به هر کاطان آسان عمت و طلدت
 بدرد و ماد عزیزم که نمال مشق به انسان کامل را در دلم پرواتی به همسر و فرزندان محبوبم که
 یاری دهند و ام در راه کسب معرفت هستند

حجازی، بهجت السادات، ۱۳۳۹-
 انسان کامل در نگاه عطار / تألیف بهجت السادات حجازی.
 تهران: آوای نور، ۱۳۹۰.
 شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۴۱۳-۳۶-۶
 ۲۰۰ ص.
 عطار، محمدبن ابراهیم، ۵۲۷-۶۱۷ق. - نقد و تفسیر
 عطار، محمدبن ابراهیم، ۵۲۷-۶۱۷ - انسان (هرقان)
 عطار، محمدبن ابراهیم، ۵۲۷-۶۱۷ق. - هرقان
 عطار، محمدبن ابراهیم، ۵۲۷-۶۱۷ منلق الطیر - انسان (هرقان) - نقد و تفسیر
 عطار، محمدبن ابراهیم، ۵۲۷-۶۱۷ مصیبت نامه - انسان (هرقان) - نقد و تفسیر
 شعر عرفانی - قرن ۶ ق. - تاریخ و نقد
 انسان در ادبیات - عطار، محمدبن ابراهیم، ۵۲۷-۶۱۷. منلق الطیر. برگزیده
 عطار، محمدبن ابراهیم، ۵۲۷-۶۱۷ق. مصیبت نامه. برگزیده
 PIRo ۵۷/۲۳ ۱۳۹۰
 شماره کتابخانه ملی

۸۱۵۱/۳
 ۲۲۸۱۳۷۴

انسان کامل در نگاه عطار

تألیف: بهجت السادات حجازی

چاپ اول - ۱۳۹۰

تیراژ: ۱۰۰۰ جلد

صحافی: کسری

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۴۱۳-۳۶-۶

تهران- خیابان انقلاب- خیابان ۱۲ فروردین- خیابان شهید و حید نظری- پلاک ۹۹

تلفن: ۶ - ۶۶۹۶۷۳۵۵ / شماره: ۶۶۴۸۰۸۸۲ / شماره: ۰۹۱۲۱۰۸۳۷۳۱

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

قیمت ۵۶۰۰ تومان

فهرست مطالب

۹ بیش گفتار چاپ اول
۱۳ مقدمه
فصل اول/ نگاهی به اندیشه و زبان عطار	
۲۱ نگاهی به اندیشه و زبان عطار
۲۲ ۱- اندیشه عطار
۲۳ ۲- رمز، زیبایی زبان عطار
۲۶ ۳- مذهب عطار
فصل دوم/ ویژگیهای انسان کامل در عرفان نظری	
۲۹ ویژگیهای انسان کامل در عرفان نظری از دیدگاه عطار
۲۵ ۱- آینه حق
۳۲ ۲- قطب عالم
۳۹ ۳- عالم اکبر
۴۰ ۴- منشاء ظهور عالم
۴۱ ۵- جامع اسمای الهی
۴۸ تفاوت حلاج و عطار
۵۱ ۶- صاحب علم لدنی
۵۷ ۶-۱- ارزش عقل و خرد
۵۹ ۶-۲- عجز و ناتوانی عقل، در زمینه معرفت حق
۶۰ ۶-۳- ناتوانی عقل، در مقابل شرع
۶۲ ۶-۴- ناتوانی عقل، در مقابل عشق
۶۵ ۷- ولایت تکوینی
۶۵ ۷-۱- خلق به همت
۶۹ ۷-۲- ترجمان دل سالک

- ۷۰ ۳-۷- اکسیر حیات
- ۷۱ ۴-۷- تصرف در زمان
- ۷۲ ۸- بی نام و نشان
- ۷۶ ۹- ساقی جان
- ۷۸ وحدت وجود
- ۸۲ بازتاب اعتقاد به وحدت وجود در اندیشه عطار
- ۸۲ ۱- یگانگی مرام ها
- ۸۶ ۲- تسامح در برخورد با دیگران

فصل سوم / ویژگیهای انسان کامل در عرفان عملی

- ۹۱ ویژگیهای انسان کامل در عرفان عملی از دیدگاه عطار
- ۹۳ ۱- پابندی به شریعت
- ۹۸ ۲- تهذیب نفس
- ۱۰۰ ۱-۲- بد گمانی و سوء ظن به نفس
- ۱۰۶ ۲-۲- اثرات مبارزه با نفس
- ۱۰۷ ۱-۲-۲- استواری شخصیت
- ۱۰۷ ۲-۲-۲- خودشناسی
- ۱۰۸ ۳-۲-۲- رسیدن به حیات پایدار
- ۱۰۸ ۴-۲-۲- بینائی چشم دل
- ۱۰۹ ۳-۲- راه های تهذیب نفس
- ۱۰۹ ۱-۳-۲- جوع
- ۱۱۱ ۲-۳-۲- عصمت
- ۱۱۲ دلایل تاکید بر عصمت
- ۱۱۲ ۱- کنترل زبان از گناه
- ۱۱۳ ۲- آگاهی به اسرار باطنی
- ۱۱۴ ۳- عدم درک سخنان عرفا از سوی مردم عادی
- ۱۱۴ ۴- انس به دم زدن با حق
- ۱۱۵ ۵- ضعف و ناتوانی آدمی در شناخت اسرار الهی
- ۱۱۵ ۳-۳-۲- سهر
- ۱۱۸ ۴-۳-۲- عزلت
- ۱۲۰ ۵-۳-۲- ذکر
- ۱۲۴ ۶-۳-۲- یاد مرگ
- ۱۲۶ ۳- تخلق به اخلاق الهی

- ۱۳۷ ۱-۳-رحم و شفقت نسبت به خلق
- ۱۳۹ ۲-۳-پاکی و کرم و لطف
- ۱۳۹ ۳-۳-انصاف
- ۱۴۰ ۴-۳-صدق و اخلاص
- ۱۳۲ ۵-۳-حرکت و تلاش مداوم
- ۱۳۳ ۶-۳-خوش خلقی
- ۱۳۴ ۷-۳-وارستگی و آزادی
- ۱۳۵ ۸-۳-سخاوت
- ۱۳۷ ۹-۳-عیب پوشی از دیگران
- ۱۳۸ ۱۰-۳-عَلُوْ هَمَّتْ
- ۱۴۰ ۱۱-۳-رضا
- ۱۴۱ ۱۲-۳-علم
- ۱۴۲ ۱۳-۳-تواضع
- ۱۴۳ ۱۴-۳-وقایع به عهد
- ۱۴۴ ۱۵-۳-حضور بیوسته در بیشگاه حق
- ۱۴۵ ۱۶-۳-مناجات و تضرع
- ۱۴۷ ۴-ارشاد خلق

فصل چهارم/مهمترین وظایف رهرو

- ۱۵۱ ۱-جست و جوی پیر و پیروی از او
- ۱۵۶ ۲-تسلیم محض در مقابل او
- ۱۵۹ ۳-رعایت ادب و حرمت پیر
- ۱۶۰ مبارزه با موانع راه کمال
- ۱۶۱ ۱-توقف در پل مجاز
- ۱۶۳ ۲-دنیا طلبی
- ۱۶۴ ۳-تحقیر دنیا
- ۱۶۷ ۴-ناخالصی در عبادت
- ۱۶۸ ۵-ادعای پاکی و کرامت
- ۱۶۸ ۶-مال و ثروت
- ۱۶۹ ۷-جاه و مقام
- ۱۷۰ ۸-بخل
- ۱۷۱ ۹-زهد و عزلت
- ۱۷۲ ۱۰-ضعف و عجز

۱۷۲	۱۱- ترس از مرگ
۱۷۲	۱۲- غم و اندوه
۱۷۳	۱۳- نومییدی از رحمت حق
۱۷۴	۱۴- غفلت و بی خبری
۱۷۶	۱۵- غرور
۱۷۷	پیمودن مراحل کمال
۱۷۷	۱- طلب
۱۸۰	۲- عشق
۱۸۲	۳- معرفت
۱۸۵	۴- استغناء
۱۸۶	۵- توحید
۱۸۸	۶- جبر
۱۸۹	۷- فقر و فنا
۱۹۵	یادداشت ها
۱۹۷	فهرست منابع و مآخذ

پیشگفتار

«الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ...»
(اعراف ۷۴۳)

حمد و سپاس بیکران خدای بنده نواز را که از سر لطف و رحمت بی مثالش توفیق انجام این پژوهش ناچیز را به کمینه بنده اش عطا فرمود. و بسی نهال امید «کزرعِ آخرجِ شطنةِ فارزه فاستغلظ...» در دل او آبیاری نمود.

عطش درک حقایق عرفانی و معرفت مافی الضمیر شاعرانی بی غل و غش همچون عطار، از گاه کودکی او را بر آن می داشت تا هرازگاهی با کندو کاو در نوشته های وی، روزنه ای به آن سوی دنیای دون خاکی باز کرده تسلی خاطر وی جهت التیام دردهای روحی بیابد.

یکی از محورهای اصلی متون ادبیات عرفانی، جستجوی انسان آرمانی و کامل و معرفی اوست. بعضی نویسندگان از جمله عزیزالدین نسفی با صراحت کتابی با عنوان «انسان کامل» با نگارشی صوفیانه و عارفانه ارائه می کنند و بعضی دیگر به صراحت به تبیین و روشنگری این موضوع مبادرت نمی ورزند؛ ولی از فحوای کلامشان می توان تصویری از انسان آرمانی را مشاهده کرد. از بین شاعران قرن هفتم شاید بیش از هر کس فریدالدین عطار نیشابوری به ضرورت جستجوی پیر طریقت، پیروی محض از او و مبارزه با موانع راه کمال عنایت داشته است و پس از عطار، مولوی نیز به تأسی از او کمر همت را بر نشان دادن تصویر انسان کامل در سروده های خود، می بندد و عملاً

نیز در نهایت تواضع با اظهار ارادت به شمس تبریزی، صلاح الدین زرکوب و حسام الدین چلبی - هر چند که هر سه شخصیت از نظر معرفت و کسب کمالات جایگاهی نازل تر از مولانا دارند - بهانه ای برای او می شوند تا بر ضرورت پیروی از کاملان تأکید کند.

از بین آثار عطار، مصیبت نامه و منطق الطیر به زیباترین وجه جستجوی انسان آرمانی را نشان می دهند. با این تفاوت که در مصیبت نامه جستجوگر، سالکی است که با راهنمایی های پیر به نزد پدیده های متفاوت عالم ماده و معنا می رود و هر کدام با بیان ضعف های خود او را مجبور به بازگشت مجدد به نزد پیر و راه یابی از او می کنند. و حرکت به صورت فردی اتفاق می افتد؛ ولی در منطق الطیر حرکت و جستجوی مرغان به صورت جمعی و با راهبری همدل - نماد پیر طریقت - انجام می گیرد. و گویی عطار در این سفر روحانی به هویت فردی و انکاء به خویشتن و به هویت جمعی و اعتماد به جماعتی که در مسیر درست هدایت قرار گرفته اند؛ به یک نسبت ارزش می نهد. در هر صورت موضوع اصلی هر دو کتاب، سفر روحانی و جستجوی کمال و جمال مطلق است که انسان کامل شایسته تجلی این کمال و جمال است. بدون شک این دو اثر عطار پیوندی معنایی دارند؛ اگرچه به لحاظ ساختاری متفاوت باشند.

منطق الطیر عطار، زیباترین رساله الطیر شرق و درخشان ترین اثر سمبولیک در مقایسه با گونه های نظیر خود در ادبیات غرب است. پیش از او ابن سینا، غزالی، سهروردی،... نیز رساله الطیرهایی برجای گذاشته اند و انصافاً که عطار حق سخن را در داستان پرواز و جستجوی کمال و جمال مطلق ادا کرده است. و هیچ کدام از رساله الطیر ها چه آنها که پیش از او سروده شده و الهام بخش او بوده اند و چه آنها که پس از او در شرق یا غرب مورد تقلید قرار گرفته، جذابیّت منطق الطیر را ندارند.

از این رو در صد بالایی از شواهد مثال و نمونه های جستجوی پیر، موانع راه کمال، مبارزه رهروان با ضعف ها و کاستی های خود و مراحل راه کمال از منطق الطیر - واسطه العقد - سروده های عطار برگزیده شده اند. عذر و بهانه مرغان برای پیمودن این راه با

نگرشی روان شناختی - مکانیسم های دفاعی آدمیان در مواجهه با سختی ها و مشقت های زندگی و سببی برای گریز از آنهاست. نگارنده به این موضوع در کتاب دیگری به نام «طیبان جان» چاپ انتشارات دانشگاه فردوسی، به تفصیل می پردازد.

برای معرفی انسان کامل در نگرش عطار از همه آثار او کم و بیش بهره گرفتیم؛ ولی منطق الطیر و مصیبت نامه همانگونه که اشاره شد، بیش از کتاب های دیگر او در این جهت راه گشا بودند. ویژگی های انسان کامل در عرفان نظری، همچون جامعیت، علم لدنی، ولایت تکوینی،... با موضوع «وحدت وجود» ارتباط دارد. به همین جهت به اندیشه و نگرش صحیح عطار نسبت به «وحدت وجود» بدون رویکرد او به حلول و اتحاد در فصل دوم اشاره می کردیم. ویژگی های انسان کامل در عرفان عملی، یعنی آنچه در او تحقق یافته و باید در مریدان و رهروان طریق معرفت تیز تحقق یابد؛ موضوع فصل سوم است. و در فصل پایانی به مهم ترین وظایف رهرو، موانع راه کمال و پیمودن مراحل کمال - هفت شهر عشق - عطار می پردازد.

داستان پرواز سی مرغ برای رسیدن به قلّه قاف ازلت و حضور در ضیافت سیمرغ تنها نمایشی از رمزها و نمونها نبوده؛ بلکه یک هجرت واقعی است که هر شیفته و بیقرار حضرت حق را مترصد کوچ از خراب آباد به ناکجا آباد می کند. سیر و سیاحت در وادی آثار عطار راهبری پیری راهدان را می طلبد تا این ناآشنای دستار نهی را به صف النعال آن محفل راه بنماید. از این رو پیری فرهیخته، ستاره ای درخشان از آسمان زلال کویر، جناب آقای دکتر اشرف زاده بر این حقیر منت نهاده، در جمع این وجیزه که در واقع خوشه چینی از خرمن این دانشمند وارسته است، یاری نمود. و جا دارد که نگارنده در قبال زحمات بی دریغ ایشان بی نهایت سپاسگزار باشد.

همچنین از فرزنگانی دلسوز که حقیر بی نصیب از لطف و مرحمت پیوسته ایشان نبوده است، جناب آقای دکتر فاضلی و دکتر خسروان کمال امتنان را دارد.

از برادر بزرگوار و با فضیلت جناب آقای جعفری مدیر کل ارشاد اسلامی مرکز خراسان که نگارنده بی نصیب از راهنمایی ایشان در چاپ این کتاب نبوده است، نهایت تشکر را دارد.

و خداوند رحمان را بسیار شاکر است که با همت انتشارات آوای نور، مقدمات چاپ و نشر این جستار فراهم شد. از این رو به رسم قدر شناسی بر خود قرض می داند تا از مدیریت گرانقدر انتشارات جناب آقای میرحسینی و همکاران ایشان صمیمانه سپاسگزار و همواره از مهربان خداوند هستی، سلامتی، بهروزی و شادکامی این عزیزان را خواستار باشد.

بهجت السادات حجازی

تهران بهار ۱۳۹۰

مقدمه

جستجوی انسان کامل و پیروی از او همواره آرمان دیرینه بشر در طول تاریخ بوده است و می توان اذعان کرد که محور تمام ادیان الهی و علوم انسانی ، رسیدن آدمی به ذوره کمال و انسانیت است .

انسان کامل شعر با طراوت سروده حق است که حلاوتش کام دردمندان را شیرین می کند . او سفیر عالم ملکوت در مرز غیب و شهادت است تا بذر علم و یقین و عشق را در شوره زار دل بکارد. او رمز آفرینش و تجلی اسماء الهی و گنجینه این اسماء است که همه را یک جا در خود جمع کرده ، و راه یافتن به دنیای علم و معرفت و حقیقت فقط با دستگیری او میسر می گردد، از این رو خدای متعال فرمود: «ابتغوا الیه الوسيله» (مانده ۳۵) موضوع انسان کامل ابتدا به طور جدی در ادیان الهی با آمدن پیامبران جلوه می کند و به مرور زمان بازتاب آن در فلسفه ، اخلاق ، عرفان و ادبیات شکوه و عظمتی شگفت انگیز پدید می آورد.

لازم به ذکر است که حتی در مذاهب غیر الهی نیز جستجوی او منظور نظر بوده و از او با نام های مختلف همچون «ارهاط» «کیون تسو» و «انسان آزاده» یاد می گردد. (نصری عبدالله، ۱۳۷۶: ۴) اگر چه مذاهب غیر الهی در شناخت و معرفی انسان کامل یک نگرش عمیق و همه جانبه نداشته اند ، دست عنایت حق از آستین انبیاء الهی یاریگر انسان جستجو گر شده ، چهره درخشان انسان ایده آل را در هر زمان به نوعی آشکار کرده است . با توجه به اینکه بهترین و کامل ترین دین الهی دین مبین اسلام

است، زیباترین تصویر را از یک انسان آرمانی، می توان در دل آیات روحبخش قرآن مشاهده کرد.

همچنین بررسی انسان کامل در اخلاق به طور اعم و در اخلاق اسلامی به طور اخص می تواند حائز اهمیت باشد. هدف اصلی در اخلاق کمال نفس ناطقه است، متهمی در زمینه معیارهای اخلاق، آراء و اندیشه های متفاوتی وجود دارد. در نظریات اخلاقیون غیر اسلامی، به لحاظ عدم توجه به تمام ابعاد وجودی انسان، نقاط ضعف فراوانی به چشم می خورد و عملاً این اندیشه ها قابل اجراء نیست. در اخلاق اسلامی، انسان کامل کسی است که نه تنها نسبت به فضایل آگاهی کافی دارد؛ بلکه به تشخیص کاربرد صحیح هر فضیلت در جایگاه مناسب خود نیز قادر است. او به جدال درونی عقل و نفس اماره خود خاتمه داده و در سایه حاکمیت نفس مطمئنه به آرامشی معنوی توأم با عشق به حضرت حق دست یافته است.

مباحث پیچیده و خشک فلسفی نیز به لحاظ تقسیم آنها به دو قسم نظری و عملی، خالی از مبحث انسان کامل نیست؛ بلکه به یک اعتبار در فلسفه نظری - که بی شباهت به علم اخلاق نیست - انسان ایده آل که بتواند با نظام آفرینش و هستی خود را تطبیق دهد، جستجو می گردد. از نظر فلاسفه، کمال انسان به درک صحیح حقایق اشیاء و نظام کلی هستی است، همان گونه که وجود دارد. بر اساس تعریف آنها از حکمت، انسان باید جهان علمی و عقلانی مطابق با جهان عینی گردد. (مطهری، ۱۳۷۴: ۱-۱۴۰)

سقراط، افلاطون، ارسطو، فارابی، ملاصدرا و سایر فلاسفه هر کدام دیدگاه خود را در این زمینه بیان کرده، و در این میان جامع ترین نظریه به ملاصدرا متعلق است. زیرا او پیوندی عمیق بین تعقل و مکاشفه و وحی ایجاد می کند. (لاهیجی، ۱۳۴۲: ۴) هر چند که جستجوی کمال انسانی و جامعه ایده آل به فلسفه، روح و معنویت خاصی بخشیده و همراه با عرفان اسلامی می تواند آدم سرگشته و حیران را به جنات النعیم رهنمون شود.

مباحث عرفان نیز مانند فلسفه به دو جنبه نظری و عملی تقسیم می شود. عرفان عملی شرح آداب و طی منازل است که آگاهی نسبت به آنها برای رسیدن به سالک به

اوج قلّه توحید ضروری است. (مطهری، ۱۳۶۲: ۵۶۴) افرادی چون غزالی و سهرودی بیشتر این جنبه عرفان را مطمح نظر داشته اند. در عرفان نظری بیشتر معرفی انسان کامل، وجوه برجستگی های او نسبت به سایر انسان ها به صورت اخص مورد نظر می باشد. از مهم ترین ویژگی های انسان کامل در عرفان نظری، مرآتیت و جامعیت او در اسماء الهی است. انسان به جهت دارا بودن استعداد و قابلیت که به واسطه اسماء الهی کسب کرده، شایسته مقام خلافت الهی می شود. (لاهیجی، ۱۳۳۷: ۲۰۲) همانگونه که شبستری می گویند:

تو بودی عکسِ محبوبِ ملایک از آن گشتی تو مسجودِ ملایک

انسان کامل جامع بین اسماء جمال و جلال است. او منشاء ظهور عالم می باشد، زیرا تجلی اسم اعظم الله است که به واسطه آن جمیع اسماء الهی ظاهر شدند، و تقدم اسم اعظم الله بر سایر اسماء سبب تقدم ظهور انسان کامل در آفرینش شد. (نصری، ۱۳۷۶: ۱۸۵) مصداق تجلی اسم اعظم، حقیقت محمدی است که به عقیده ابن عربی، شخص رسول اکرم (ص) نیست؛ بلکه آن موجودی ماوراء طبعی است که برابر است با عقل اول، و تمام انبیاء از آدم تا محمد (ص) مظاهر آن حقیقت و نواب و وارث آن هستند. (جهانگیری، ۱۳۶۱: ۹-۳۲۸)

مهم ترین مسأله در عرفان نظری، مسأله وحدت وجود است. از آنجا که انسان کامل محل ظهور جمیع اسماء و صفات الهی است، و از طرفی بین صفات حق و ذات او، به دلیل بسط بودن جدایی وجود ندارد، اعتقاد به وحدت وجود شبهه اعتقاد به حلول را در اندیشه بعضی از عرفا وارد کرده است. بهترین نظر در این زمینه نظریه وحدت در کثرت و کثرت در وحدت می باشد. اگر عارف به مقامی برسد که در هر چه بنگرد جز حق نبیند، در حالت سکر و مستی فرو می رود که آن اوج مقام وحدت با حق است و این با حلول حق در فرد تفاوت دارد. عارف کامل پس از مقام محو و فنا

(وحدت) به مقام صحو (کثرت) بر می گردد. چنان که حضرت محمد (ص) پیوسته در مقام فرق بعدالجمع بودند. (لاهیجی، ۱۳۳۷: ۳۲۶) پابندی به شریعت، تهذیب نفس، تخلّق به اخلاق الهی و ارشاد خلق از مهم ترین ویژگی های انسان کامل در عرفان عملی است.

در بررسی اجمالی ادبیات فارسی ملاحظه می شود که خمیر مایه اصلی تمام انواع ادبی، توجه به حقایق و ارزشهایی است که از فطرت پاک انسانی سرچشمه گرفته اند و این رمز بقاء و جاودانگی آثار برجسته شاعرانی چون فردوسی، ناصر خسرو، سنایی، عطار، مولوی، ... است. عطار نیز در آثار خود سیمای جذّابی از یک انسان آرمان طلب و حقیقت جو را نشان می دهد که در پی یافتن حقیقت، تمام مراحل هولناک راه سلوک را طی می کند و مخاطرات را همچون شهد در کام دل می ریزد، و تا آن سوی قاف ازلیت اوج گرفته، پروان وار هستی خود را در آتش عشق سیمرخ حقیقت محو می کند، به نظر او در هر هزار سالی، یک مرد راه بین در راه طریقت پدید می آید.

یکی از عوامل جذّابیت زبان عطار خصوصاً در زیباترین اثر هنری او «منطق الطیر»، رمز گرایی در شعر اوست. او در سه اثر درخشان خود، «الهی نامه»، «منطق الطیر» و «مصیبت نامه» پیوندی ناگسستنی بین سه حلقه شریعت، طریقت و حقیقت برقرار می کند. در الهی نامه رهرو با آنچه که او را شایسته مقام خلیفه الهی می کند، آشنا می گردد. او باید مراحل مبارزه با نفس، غلبه بر شیطان و رسیدن به کمال عقلی و عملی را طی کند تا به مقام فقر - که افتخار نبی اکرم (ص) است - نایل شود.

در منطق الطیر پیرو با هفت وادی عرفانی طلب، عشق، معرفت، استغناء، توحید، حیرت، فقر و فنا آشنا می گردد. عطار تابلوی طریقت را در منطق الطیر با قلم موی کلام خود به زیباترین وجه ترسیم کرده است.

اما مصیبت نامه داستان رهروی بقرارو شیفته است که به دستگیری و ارشاد پیر، در جستجوی حقیقتی فراتر از وجود خود می باشد. او سیر خود را از عالم ملکوت آغاز می کند و به نزد هر یک از فرشتگان رفته، با برشمردن خصوصیات منحصر به فرد آنها، می خواهد تا او را در رسیدن به حقیقت راهنما باشند، ولی ایشان ضعیف و ناتوانی خود را در این راه بیان می دارند. رهرو تشنه و دلخسته به نزد عناصر طبیعت از جمله

کوه ، آسمان ، زمین ، ... نیز می رود و سرانجام به عالم پاک و نورانی انبیاء راه می یابد. هر کدام از انبیاء نیز به خصلت برجسته خود، توجه او را به انسان کامل اکمل ، خاتم النبیین - حضرت محمد (ص) - معطوف می سازند. او آدم (ع) را مظهر بندگی ، نوح (ع) را مظهر درد و مصیبت ، ابراهیم (ع) را مظهر خلقت و تسلیم، و عیسی (ع) را مظهر پاکی و کرم لطف می یابد و چون به محمد (ص) می رسد او را مظهر فقر می یابد که در پرتو آن ، جامع صفات تمام پیامبران گردیده است .

بدین ترتیب عطار، گاه با زبان رمز ضرورت وجودانسان کامل را بیان می دارد ، و گاه بدون لغافه و آشکارا او را معرفی می کند و می گوید :

محمد مقتدای هر دو عالم	محمد مهتدی آل آدم
محمد آفتاب آفرینش	سه افلاک یعنی چشم بینش
چراغ معرفت شمع نبوت	سراج امت و منهج امت
	(الهی نامه ، ص ۵)

انسان کامل در دو دیدگاه عرفان نظری و عرفان عملی در آثار عطار قابل پژوهش است . وی به تبعیت از عرفان نظری ، انسان کامل را آینه حق می داند که هر زیبایی در وجود او ، عکس آن جمال مطلق است . دل او جام جهان نما و تجلیگاه اسرار الهی است :

عزیزا هر دو عالم سایه تست	بهشت و دوزخ از پیرایه تست
تسویی از روی ذات آینه شاه	شه از روی صفاتی آیه تست
	(دیوان عطار، ص ۳۰)

او قلب عالم است که همه چیز بر مدار او می گردد و حتی گردش افلاک نیز به حرمت اوست. قطب اصلی جهان حضرت محمد (ص) است و به واسطه او کعبه، خلعت بیت الله را بر تن کرد و ایمنی بخش پناهندگان خود گردید. بعد از او علی (ع) را که از ناف جهان - کعبه - چشم به جهان گشود، قطب عالم و قطب آل یاسین می داند:

قطب اصل او بود پیدا و نهان	سر از آن بر کرد از تناف جهان
لو چو قلب آل یاسین آمدست	قلب قرآن یا و سین زمین آمدست

قلب قرآن، قلب پر قرآن اوست وال من واوله اندر شأن اوست
(مصیبت نامه، ص ۲۵)

انسان کامل عطار کسی است که بین حالات سکر و صحو، فنا و بقا، کفر و ایمان - به تعبیر لاهیجی کفر نشانه صفات جلال و ایمان نشانه صفات جمال است - (همان: ۳- ۲۹۲) جمع برقرار کرده است. اگر در دیوان او خصوصاً در قسمت غزلیات، بسیاری از نشانه های تناقض نمایی وجود دارد، به این دلیل است که او کامل را در بند یک حال و مقام نمی داند؛ بلکه گاه در حال بیخودی و گاه در حال باخودی است، نه سکر بر او غلبه دارد و نه صحو و این نشانه کمال اوست:

زمانی کل شده در قدس و پاکی زمانی آمده در قید، خاکی
گاهی بیخود گهی باخود و حالش که تا هم زین بود هم زان کمالش
(الهی نامه، ص ۱۳۹)

یکی دیگر از ویژگی های انسان کامل، علم لدنی است. هدهد که در منطق الطیر راهبری مرغان را بر عهده می گیرد، دارای اسم اعظم الله - یعنی جامع خصوصیات اسم رحمان و اسم رحیم - است و به همین دلیل به اسرار غیبی دست یافته است. وجود بسم الله در متعار هدهد می تواند رمزی برای علم لدنی انسان کامل باشد.

ولایت تکوینی و خلق به همت و تصرف در زمان از دیگر خصوصیات اوست. نظر به اینکه انسان کامل، به استناد سخن رسول اکرم (ص) نسخه حق است، (گوهربین، ۱۳۶۷: ۱۲۵) فعل او با فعل خدواند وحدت پیدا می کند، البته عطار حلول و اتحاد را به هیچ وجه قبول نمی کند و استفراق و یا فنا در حق را باور دارد:

اینجا حلول کفر بود اتحاد هم کین وحدتی ست لیک به تکرار آمده
یک صانعست و صنع هزاران هزار بیش جمله ز نقد علم نمودار آمده
این را مثال هست به عینه یک آفتاب کز عکس او در کون پر انوار آمده
(دیوان، ص ۸۱۸)

یکی از صفات حق تعالی بی نشانی ناشی از عظمت نامحدود اوست که او را غیر قابل توصیف می کند، و طبعاً این صفت در برگزیده ی او در عالم خلقت نیز تجلی می کند:

ز کنه ذات او کس را نشان نیست که هر چیزی که گویی اینست آن نیست
(اسرار نامه ، ص ۲)

بی نام و نشان بودن انسان کامل از دو جهت معنا پیدا می کند: یکی از نظر بی نقشی که در نتیجه نقی صفات بشری برای او حاصل شده است ، و دیگری از نظر غربت و ناشناخته بودن او:

سالک راه تو بی نام و نشان اولیتر در ره عشق تو با نام و نشان نتوان شد
(دیوان، ص ۲۰۳)

از این رو عطار کاملان را گنج های مخفی و مروارید صدف دو عالم می داند:

گنج های مخفی است این طایفه لا جرم در گلخسن و ویرانه اند
هر دو عالم یک صدف دان وین گروه در میان آن صدف در دانه اند
(دیوان ، ص ۲۳۱)

انسان کامل به یک اعتبار ساقی جان است که جرعه ای از آب حیات علم و معرفت را به کام رهروان می ریزد تا شوره زار و کویر دلشان را خرم و سرسبز گرداند:

شیر مردا ساغری خواه از کف ساقی جان زانکه دریا های عالم رشح آن یک ساغراست
(دیوان ، ص ۲۴۹)

عطار در عرفان عملی نیز نظر صحیح خود را برای رسیدن به کمال ابراز داشته و ارزش های والایی چون حسن خلق ، سخاوت ، تضرع در پیشگاه حق و سایر ارزش ها را در قالب حکایاتی جذاب و چشمگیر نشان داده است .

او به لزوم پایبندی به شریعت ، بدگمانی و سوءظن به نفس و مبارزه با آن ، تخلق به اخلاق الهی و ارشاد خلق به عنوان مهمترین عوامل رشد ، اشاره می کند . وی در زمینه راه های تهذیب نفس ، سالک را به تحمل جوع ، صمت ، سهر ، عزلت ، ذکر و یاد مرگ دعوت می کند. حاصل جستجوی عرفان عملی در آثار عطار می تواند سبب پدید آمدن چندین کتاب ارزنده اخلاقی متأثر از فرهنگ قرآنی باشد.

عطار مهم ترین وظایف رهرو را جست و جوی پیر و تسلیم محض بودن در مقابل او، رعایت ادب و حرمت پیر و مبارزه با موانع راه کمال می داند . او در منطق الطیر توقف

در پل عشق مجازی ، ناخالصی در عبادت، ادعای پاکی و کرامت و..... را به عنوان موانع راه کمال بر می شمارد. نکته قابل تأمل این است که رمز توجه بیش از حد به درون گرایی در عرفان ، درونی بودن موانع راه کمال است . یعنی تمام موانع ریشه در نفس خود سالک دارند که باید با آنها مبارزه کند . انسان کامل عطار کسی است که با صبر و مردانگی وادی های طلب ، عشق ، معرفت ، استغنا، توحید ، حیرت و فقر و فنا را پشت سر نهد و در نهایت به خودشناسی نایل گشته ، رمز وحدت طالب و مطلوب را دریابد.

عرفان عطار عرفانی پویا و سازنده است . او هر عقل و هر علمی را تحقیر نمی کند و برخلاف بعضی از عرفا و صوفیه بین عقل و عشق ، علم و دین ، شجاعت و رأفت، صبر و مجاهدت و نیایش در یک کلام دنیا و آخرت پیوندی ناگسستی برقرار می نماید.